

Régi temetők művészete

Az ősök sirjai avatják az országot hazává.

ANATOLE FRANCE

Az élők háza

Bét Hácháim — az élet, az élők háza. Így nevezik a zsidók temetőiket. Mert halottaikat, halhatatlan lelküket élőnek tekintik.

Laikus, világi közelítésben is élő a temető mindaddig, amíg kapcsolatot tart az utódokkal, míg közölnivalója marad az utókor számára.

E sorok írója fotóriporter. Országutak vándora. Mesterségének gyakorlása folyamán, az utóbbi évtizedekben gyakran megfordult olyan régi temetőkben — hazánkban, Kelet- és Nyugat-Európában —, amelyekre már alig illett az ősi elnevezés, a Bét Hácháim — mert sorvadóban voltak, haldokoltak. A második világháború fasiszta pusztításai tizedelték meg az öreg földrész zsidóságát. (Szókincsünk fejlődése elmaradt századunk gyötrelmes történelmétől: „tizedelést“ mondunk, mert nincs kifejezés a harmadolásra, felezésre.) A százazrek, milliók mártírhalálával egyidejűleg pusztultak a temetők is. Paradox, a történelemben egyedülálló eset: eddigelé, amikor tömegesen aratott a halál, növekedtek, „fejlődtek“ a temetők. De a gázkamrák áldozatait, tömegsirok mártírjait nem hozhatták vissza megpihenni a hazai temetőkbe, a szülőföldre.

Az elhagyott temetőnél, az ősök gazdátlanná vált sírjánál fájdalmasabb látványt nehéz elképzelni. Valamikor büszke, most mélyen a talajba süppedt kövek; gnómként földre görnyedők, mintha már maguk is megelégték volna dacos szembezugulásukat az évszázadokkal; egymásnak dülő, egymást támogató, a holtak szolidaritásával állva maradók; a burjánzó bozótból csak oromzatukkal kikukkantók... De mindennekelett a foghíjak, a hiányzó kövek pusztá helye kiált segítségért. A temető, az „élet háza“ addig él, míg az utódokban, a leszármazottakban, s az e földön élő testvéri népekben él a kegyelet. (Hogy ez nem hiányzik — azt szemléltetően bizonyítják az utóbbi években eszközölt nagyarányú gondozási-állagmegőrzési munkálatok. A romániai Hitközségek Szövetsége évente többmillió lejt áldoz a temetők karbantartására. Gondoskodnak kerítésről, a sírokat megtisztítják a fölébe nőtt bokroktól, a lehetőségekhez mérten felállítják a ledőlt, földbesüppedt köveket. A szocialista állam is védelmébe veszi a legértékesebb temetőkereteket. Siret város régi zsidó temetőjét, amelyet hozzávetőleg 1520 körül alapítottak, történelmi emlékműnek minősítették, s a Műemlékbizottság védelme alá helyezték.)

Korunk leghozzáférhetőbb, egyszersmind legnemzetközibb nyelvén, a látvány, a fényképek segítségével igyekszem felhívni kortársaink figyelmét a hazai régi zsidó temetők fájdalmas művészetére, a névtelen kőfaragómesterek egykori alkotásaira: a romániai zsidó népművészet szabadtéri múzeumaira. Nem a felfedező igényével fényképeztem „az élet ősrégi házaiban“, nem is a fotóművész kötelezően szubjektív hozzáállásával. Fényképhűségű dokumentummal akarom felhívni nemzedékem figyelmét egy olyan kultúrtörténeti kincsünkre, amely mellett gyakran vakon haladunk el, és így szegényebbek maradunk. Ha Prága, Krakko, Mainz városába utazunk, belépődíjat fizetünk, és életre szóló élménnyel gazdagodva jövőnk ki az ottani ősi temetőkeretből. Miközben megfelekedünk a hazai — némileg fiatalabb, ám művészettörténeti szempontból egyenrangú — társaikról.

Egyenlőség — a sírkertben

A régi zsidó temető megteremtette a halottak egyenlőségét. Az öreg, a száz esztendővel öregebb temetők sajátos szépségét, egyedülálló varázsát ezek a halálon túli egyenlőséget jelképező, nagyjából azonos méretű és művészi kivitelű sírkövek biztosították. Egyedülállónak mondtuk: más temetőkben a szépen faragott kő — ritka kivételtől eltekintve — a módos réteg kiváltsága. A középkori zsidóságot az őket övező már-már elviselhetetlen nyomás ötvözte egységessé, legalábbis a

halál pillanata után, a temetőben... Törvény írta elő, hogy szegényt és gazdagot megkülönböztetés nélkül temessenek egymás mellé — az elhalálozás sorrendjében. (Arról természetesen gondoskodtak, hogy maradjon hely a hátramaradtak számára.) Ósrégi temetkezési szentegyletek biztosították, hogy a temetés, sírkőállítás során ne téessék különbség az elhunytak között. A Chevra Kadisa (Temetkezési Szentegylet) intézkedett a halottak mosdatása, öltöztetése, szállítása, temetése körüli rituáléről. És a sírkőfaragók javadalmazásáról. Aligha tévedünk, amikor azt állítjuk: ezek tekinthetők a legrégebbi jótékonyági egyesületeknek, amelyek megszakítás nélkül, változatlan alapszabályok mellett fejtik ki több évszázad óta áldásos tevékenységüket.

Különleges, „kiemelt“, a szokásosnál nagyobb, esetleg díszesebb síremlékek csak a szellem arisztokratáit illették meg. A törvénytudókat, törvénytudókat, a nagy rabbikat, a közösség kiemelkedő vezetőit. Számukra „tiszteletssorokat“ nyitottak, és ha valakit közelükbe temettek — az a különleges megbecsülés jele volt. A kövek mérete azonos — s hogy méteres vagy kétméteres-e a kő, azt a szállítási lehetőségek s a legközelebbi homokkőbányában található anyag határozta meg. (Köben szegény vidékeken néha fejtát állítottak. Szükség esetén felhasználták a bontásokból visszamaradt faragott követ.) A legrégebb kövek általában alacsonyabbak; a XVIII—XIX. században viszont elérték a 2—2,5 méteres magasságot is. A kövek felső kétharmadát faragták meg, az alsó harmadot a földbe ágyazták, minden különösebb alapot nélkül. Ez magyarázza, miért olyan gyakori a földbe süppedt vagy kidőlt síremlék. A család áldozatkészségére, tehetségére legfeljebb a kő szélességéből következtethetünk; e tekintetben (de csakis ebben!) lehetőség nyílt némileg nagyobb „súlyt“ kölcsönözni az eltávozott emlékének.

Nos, ez az egyöntetűség, a soroknak ez a szabályos rendezettsége biztosítja azt a derűs, harmonikus, egységes külsőt, amely erőteljes, zárt és biztos alapokon nyugvó közösségi életre utal. A moldvai, bukovinai tájakon a régi zsidó temetők még egy külön vonzó szépségforrására kell rámutatnunk. Említettük, a síremlékek anyaga csaknem kizárólagosan a homokkő volt, ez a sárgás-szürkés-fehéres nyersanyag. Erdők, domboldalak zöld háttéréből villogott elő a világos színű kőtenger. Száz-százötven esztendővel ezelőtt ezeket a köveket színezték: piros, kék, arany, ezüst festékekkel fokozták a faragás művészi hatását. (Népi szönyegek színefoltjaira, még inkább a déli román temetőkertek domborműves, festett kőkereszteire emlékeztettek. Bizonyára a román népművészet hatására alakult ki ez a szokás; lehetséges azonban, hogy valójában egy távolibb, primitívebb kultúrkört idéz, a keleti pompaszeregetet — amelynek hatása a kétezer esztendő diaszpóra ellenére sem szűnt meg.) A színezett kő még nagyobb szaktudást követelt faragójától. A dombormű alakításánál, a kő megtervezésénél már eleve számolnia kellett a színhatással. Távolról nézve az ilyen szingazdag temető zöld erdőfoglalatában megrendítő, felemelő, mágius hatást kelthetett. A „Bét Hácháim, az élet háza“ — a színpompa révén válik képzőművészeti valósággá. Ez a látvány azonban, sajnos, csak töredékeiben — mint megkopott freskó a romos falakon — maradt ránk. Képzőművészköz kell fordulnunk, hogy rekonstruáljuk egykori szépségét.

A sírfeliratokban nem tettek különbséget a különböző társadalmi rétegekhez tartozók felmagasztalásában. Többnyire megelégedtek a „becsületes, hithű“ jelzővel... Legfeljebb még hozzáfűzték az elhunyt tanultságára vonatkozó adatokat. Bőségesebb szöveget, bibliai idézeteket, költői allegóriákat csak a rabbiknak, törvénytudóknak a sírjára véstek. Később, a XIX. század utolsó harmadában a sírköveken feltűntek a földi életben betöltött rangok, a címkorság jelei. A homokkő helyett a tehetősebbek márványból, gránitból faragták emlékműveiket. A méretekből már következtetni lehetett az elhunyt vagyonára. A divat parancsára mintha bevezették volna a gazdagra kirótt „lelki luxusadó“t.

A középkori zsidó sírkövek jellemzője, hogy a szöveg mellett csak kivételes esetben látható némi dekoráció. A kövek formai kidolgozásában a XVII—XVIII. század hozza a megújulást. Ettől kezdődően foglalják el helyüket a sírkövek felületén a domborműformák, architektonikus elemek, mint a tartóoszlopok, timpanonok stb. A barokk hatása már térhódításának első korszakában is észrevehető a nagyobb nyugati, németalföldi zsidó temetőkben. De ott megmarad tiszta barokk művészetnek. Kelet-Európában az askenázi típusú temetőkben alakul ki a sírkőfaragásnak az az iskolája, amelyet népi barokk, népművészeti asszimilálnak a javarészt falusi vagy kisvárosokban élő kőfaragó mesterek. (Némileg leegyszerűsítve, *askenázinak* nevezik a német—lengyel, keleti területeken élő zsidókat, megkülönböztetve őket a *szezárd* zsidóktól, akik az Ibériai-félszigetről küzvetve kerültek Németalföldre, Észak-Afrika, illetve a Török Birodalom országaiba. Figyelembe véve a zsidó közösségek rendkívüli mobilitását, folyamatos — általában kényszerű — vándorlását, a hovatartozást inkább az életforma, semmint a tényleges származás

döntötte el.) A kelet-európai zsidóközösségek kőfaragóinak munkássága sajátos népművészetet szült. Magába ötvözi a nagy európai stílusáramlatok, a gótika, a reneszánsz, a barokk és végül a rokokó jegyeit is — de mindennekefelett a barokkét. Am ezeket biblikus formaelemekkel párosítja, és gazdagítja a helyi népművészetből kölcsönzött motívumokkal is. Akkor teljesedett ki, amikor Európa-szerte már hanyatlóban volt a barokk; ez különben teljes mértékben megfelel a népművészet hagyományos fejlődési törvényeinek.

A kelet-európai zsidó folklórkutatás nem adott egyértelmű választ arra a különös kérdésre: miért itt, s nem a nagyobb nyugati hitközösségek keretében fejlődött ki a népművészeti asszimilált zsidó-barokk kőfaragóiskola? A tévedést kockáztatva, a teljesség igényéről lemondva, hadd ismertessünk itt egy feltevést, amely igen valószínűnek tűnik, s magyarázatot nyújt az úgyszólván előzmények nélküli, váratlan és csodálatos művészeti alkotómunka fellángolására. A XVII—XVIII. század lengyel gettóiból indult el az vallástörténeti mozgalom, amelyet chasszidizmus néven ismerünk. Végleges formájában Izrael Baal Sem Tov rabbi (1700—1776) fogalmazta meg. Az évezredes merev, kemény dogmák által körülhatárolt zsidó vallási rituáléban föl szabadító szerepet töltött be. Hirdette az élet szeretetét és szépségét, újra fölfedezte a természet és az ember kapcsolatát, föloldotta a zsidó közösség „törvénytudóira” és tudatlanokra osztott kasztrendszerét; minden ember a maga messiása — hirdették a chasszid rabbik... Baal Sem Tov hívei nem kötelességszerűen és gépiesen imádkoztak, hanem boldog örömmel és emelkedett ünnepi hangulatban. Az ének és a tánc ezek után szerves része lett a chasszid istentiszteletnek. Maga Baal Sem Tov — rövidített nevén BEST-ként ismeri a zsidó történelem — a hagyományok szerint meglátogatta Siret temetőjét, sőt imádkozott a Tîrgu Neamţ-i faszinagógában is. A Beszterce partján elmélkedett, s közben megismerkedett a moldvai pásztorok, parasztok táncáival, dalaival — és ezek közül sokat átvett, átmentett a chasszidizmus rituáléjába. Nos, az életörömmel ez a váratlan feltörése tükröződik, tükröződhetik a XVIII. században kialakuló zsidó-barokk kőfaragóművészetben is. A kőfaragók művészete és a kelet-európai zsidó népdal, néptánc ezek szerint egyazon közös töről ered — a chasszidizmus szellemi terméként.

Formai szempontból a sírkövek a sumér hagyományt idézik — azaz álló téglalapok, félkör alakú záródísszel, koronával tetőzve. De látni szabályos hegyes-szögben végződő köveket, illetve a gótika szellemét idéző sűcsüveket is. A román kori művészet késői visszhangja a feliratot keretező domború vagy csavart oszlop. A szefárd temetőkben gyakoriak a fekvő sirtáblák és a szarkofágokra emlékeztető, téglalapok közé foglalt sírepitmények is.

Távból szemlélve a régi temetőkertek egységes, zárt hangulatát, az ebből fakadó nyugalmat emeltük ki. Amint lassan végigsétálunk az azonos magasságú kövek sorai között, látnunk kell: a kőfaragó mesterek csak kivételes esetben ismételték önmagukat. Szinte magamagukkal is versengve igyekeztek megközelíteni a mesterségbeli, művészi tökélyt. Akár a középkori katedrálisok névtelen kőfaragói, noha nem tekintették művészeknek magukat, „művészetet csináltak”. Ezt a sajátos törekvést az egykori sírfaragó társadalmi státusa magyarázza. Említettük: a követ az elhunyt családja vásárolta, hozatta, de faragásáról a közösség, a Temetkezési Szentegylet gondoskodott. Tehát a megmunkálás minőségét, szépségét, a kivitelezés gondosságát semmilyen formában nem befolyásolta a hozzátartozók bőkezűsége! Az egykori kőfaragó a temetkezési egylet alkalmazottja: nem egyszerű mesterember, hanem szent kötelességet teljesít, vallásos áhitattal dolgozik. Ha szépen sikerült a munkája, hátal ad teremtőjének, aki alkotómunkájában a kezét irányította. Hitét, istenfélelmét faragta kőbe — ugyanakkor a zsidó utca, a közösség közvéleménye is ösztönzi, ez ítélkezik munkája fölött. Lelkületében hasonlított Laz, Szeben, Szamosújvár környékének üvegikonokat festő mestereire, akik iparosként a heti és évi sokadalmak számára készítették törekeny portékájukat; de valójában saját üdvösségükre is gondoltak, kiélve egyben öntudatlan művészi hajlamaikat. Vannak olyan régi zsidó temetők, ahol mintegy félszáz különböző formában megfaragott Menorát, vagyis hétágú gyertyatartót lehet megszámolni; ugyanígy végtelenül változatos formában alakítják ki az orozlánokat, szarvasokat, galambokat.

A legrégebbi sírkövek úgyszólván dísztelenek. A szabályos alakú kövek általában széles, ovális keretbe foglalják a feliratot. Az askenázi típusú sírfeliratok túlnyomórészt csak az elhunytról tájékoztató legszükségesebb adatokat közlik: „Itt pihen a becsületes, hithű ember, X Y fia, meghalt ekkor és ekkor. Lelke legyen bekötte az élők szövetségébe...” A prominens halottak sírfeliratai terjedelmesebbek, bővebben tájékoztatnak az elhunyt érdemeiről, avagy a szentírásból vett idézetekkel érzékeltetik egyéniségét. A szefárd temetők sírfeliratai általában nem szükségzavúak, gazdagabbak költői metaforákban. Díszteleneknek mondtuk a ré-

gebbi köveket, holott nem voltak azok. A dekoráció legfőbb hordozója maga a betű volt, és az maradt napjainkig. A kőfaragó mesterségbeli jártasságának mértékét elsődlegesen az szabja meg, hogyan tudja a héber kvadrát betűt díszítőelemként hasznosítani. (Jelképes érvényű jelenség: az Írás, az Eszme hordozója, megtestesítője, a Betű évszázadokon keresztül egyetlen vagy legalábbis legfontosabb díszítőeleme a sírkőfaragó művészetnek.) Meglepő, hogy a vallási és kulturális központoktól elszigetelt, jelentéktelen hegyi falvacskák, a vásároshelyek mesterei milyen magas fokon értettek a betűfaragáshoz. A jelenség megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a vallási funkciót teljesítő kőfaragó tudatában a betűkép azonosult azzal, amit a Tóra-tekerceken, a szentírásban olvashatott. Tehát megengedhetetlennek tűnt számára a szövegek, szövegrendezés elhamarkodott, hanyag kivitelezése. Hadd utaljunk itt Thomas Mann *A törvény* című kisregényének Mózesére, aki összetöri a két kőtáblát, mert népe megszegte a Törvényt... de meg azért is, mert az egyik betűvéset rosszul sikerült!

A moldvai vagy erdélyi kőfaragó mesternek nem állott módjában meglátogatni a jelentős nyugati hitközségek temetőit, hogy elsajátítsa a betűvetés művészetét. A betűtípusokat a szent iratokból, jelentős rabbinikus központokban kiállított házassági és válólevelekből, valamint héber nyelvű nyomtatványokból tanulták-másolták. Ezek az iratok keresztül-kasul járták Európát, eljutottak a legeludgottabb településekre — révükön terjedt el a héber kalligráfia fejlett művészete. És épp a kövek feliratainak, az abbreviatúráknak (szó- és névrövidítéseknek), a szövegbeosztásnak tanulmányozásából derül ki: a régi kőfaragók legjobbjai maguk is zsidók voltak. Legalábbis a keleti országokban, a Balkán térségében. Csakis a judaisztikában jártas mester tudta olyan változatos, művészi formában elrendezni a szöveget, miközben alkalmazkodott a kő által megszabott kerethez, saját esztétikai eszményéhez. (Erre utalnak különben az olyan foglalkozást jelölő családnevek is, mint a Steinmetz, Steinmetzer, Pikker. Eléggyé gyakoriak. Régi okiratokban megemlékeznek Herşcu zet Avram sâpâtor în piatră de mormînt Dorohoi városbeli sírkőkészítőről. Egy olyan, viszonylag jelentéktelen vásároshelyen, mint az 1835-beli Fálticeni, öt zsidó „chietrar“, azaz kőfaragó számára adódik munka-alkalom.) Nyugaton, ahol a kőfaragók között ritkább volt a zsidó vallású mester, a betűképek terén szükségszerűen szűkebb variációkat ismertek. A román fejedelemségek területén, Erdélyben, egy-egy „lamed, sin“ betűt tucatnyi változatban írnak. Ezek önmagukban is díszítőelemei lehetnek egy kőnek, noha a legkisebb mértékben sem térnek el a hagyományos, a forrásanyagokból ismert formáktól. (Maga a jelenség, a betűanyag stilizálása barokk hatásra utal.)

Így hát a betűkép, a szöveg esztétikus elrendezése volt művészetük próbaköve. A mesterek különben domborított és bevéssett technika között választhattak; az előbbi jóval nagyobb lehetőséget nyújtott a sírkő egyénített megmunkálására. A szövegsorok gyakran domborított gerendázaton helyezkednek el.

Amikor a keleti, askenázi zsidó temetők népművészete magába ötvözi a barokk formaelemeit, a kőfaragó mesternek a szöveg és a rendkívülien változatos dekorációs formák közötti egyensúly megteremtése volt a legfontosabb feladata. Mégpedig egy olyan egyensúlyé, amely a tulajdonképpeni célt, az elhunyt emlékének megőrkötését tartja szem előtt. Az ilyen köveken — amelyeket a folkloristák joggal neveznek klasszikusoknak — a szöveg megőrzi uralkodó szerepét. Később, külső hatásra (mindenekelőtt a rokokó befolyására) a XIX. században lassan eluralkodik a díszítőelem, maga alá gyűri a szövegrészt. Ez már a sírkőfaragás, a sírkőművészet dekadenciája, hanyatlása. A korábban a szöveg fölötti félkörbe vagy timpanonba, az ún. koronába bekomponált díszítmény emeletes megoldásban megkétszereződik, megháromszorozódik. Növelik a kő magasságát, a díszítőelemek bonyolodnak, lassanként elvesztik belső összefüggésüket a szöveggel. Az epigon kőfaragó már nem az elhunyt nevét vagy jellemét igyekszik képi üzenet formájában az utókorra hagyni. Az öncélú, túlfűtött díszítést hajszolja. A megnövekedett köfelület lehetővé teszi a bibliai idézetek, költői alkotások bevésését — de ez a szöveg jórészt független attól, akit jellemeznie kellene.

A zsidó temetők művészetét lényegében ekkor, a múlt század utolsó harmadában szorítja ki a tömegméretekben termelő kőfaragó ipar — és ami ezek után szükségszerűen következett, a giccs.

A mindennapos élet évezredek egyenlőtlenségét ezek után a temetőben, a sírkövekben is megnyilvánuló aránytalanság tetézi.